

Nabat Seymur qızı Kazımova<sup>72</sup>

## MÜASİR TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ SADƏ CÜMLƏ KONSEPSİYASI

**Giriş.** Türkiyədə müxtəlif sahələrə aid terminlərdə, o cümlədən dilçiliyə dair istilahlarda bəzən sinonimliyə, dublikatlığa (əslində, terminlərin təkmənəli olması daha məqbuldur) yol verildiyi üçün türk dilinin morfolojiya və sintaksisinə dair nəzəri ədəbiyyatda eyni bir mənaya gələn müxtəlif terminlər işlədilir. Məsələn, *zamir* – *adil* (*əvəzlik*), *isim* – *ad* (*isim*), *kişi* – *şahis* (*şəxs*), *şart kipi* – *koşul kipi* (*şərt şəkli*) və s. Eləcə də türk dilçilərinin bir qismi müasir türk ədəbi dilində termin kimi “*cümlə*” ifadəsinə üstünlük versələr də, bəziləri daha çox “*tümce*” ifadəsinə işlədirlər.

**Əsas hissə.** Türk dili qrammatikasına dair kitab və tədqiqatları nəzərdən keçirdikdə, mütəxəssislərin cümləyə verdikləri müxtəlif təriflərlə qarşılaşsaq da, bütövlükdə ortaq qənaət belədir ki, insanın müxtəlif planları, xəyalları, düşüncələri, hissələri, qarşılaşdıqları hadisələrin sözsə çevrilərək ifadə edildiyi mənalı vahidlər toplusu cümlə adlanır. Tanınmış türk dilçisi Təhsin Banquoğlu cümləni belə tərif edir: “Cümlə danışanın beynindəki fikri dinləyiciyə çatdırma bilən nitq birliyidir”. [1, səh. 93]. Görkəmli türkoloq Məhərrəm Erginin fikrincə, “Cümlə bir fikri, düşüncəni, hərəkəti, duyğunu, hadisəni tam mühakimə ilə ifadə edən ən böyük söz qrupudur” [2, səh. 537].

Müasir türk dili və dialektlərinin tanınmış tədqiqatçısı Leyla Karahan isə “Bir fikri, hissi, vəziyyəti, hadisəni mühakimə bildirməklə təsvir edən söz və ya sözlər ardıcılığı cümlə adlanır” deyərək cümləyə tərif vermişdir [3, səh. 9]. Araşdırmalarımız göstərir ki, dilçilər tərəfindən cümlə aşağıdakı başlıqlar altında növlərə bölünür: 1. Quruluşuna görə cümlələr; 2. Mənasına görə cümlələr; 3. Predikata görə cümlələr; 4. Predikatın növünə görə cümlələr.

Cümlənin mövcudluğu predikatın olması ilə mümkündür. Bu baxımdan cümlələri quruluşlarına görə araşdırmaq, onları predikatlarına görə araşdırmaq deməkdir. Cümlədəki hökmlərin sayı hökmün strukturunu uyğun müəyyən edir. Müvafiq olaraq, müasir türk ədəbi dilində cümlənin quruluşuna görə dörd növü vardır: 1. Sadə cümlə (Basit Cümle); 2. Mürəkkəb cümlə (Birləşik Cümle); 3. Ardıcıl cümlə (Sıralı Cümle); 4. Bağlayıcı cümlə (Bağlaçlı Cümle).

Sadə cümlə haqqında dilçilərin müxtəlif fikirləri vardır. Haydar Ediskun və Təhsin Banquoğlu “Sadə cümlə bir cümlədən ibarətdir və tək predikativli cümlədir” fikrini irəli sürmüşlər [1, səh. 531]. Leyla Karahan “Bir müstəqil xəbəri olan cümləyə sadə cümlə deyilir” fikrindədir [3, səh. 84]. Tahir Nejat Gəncan isə “tümce” terminindən istifadə edərək cümləyə “Sadə cümlə yalnız bir duyğu, bir düşüncə, bir arzu, bir hadisə, bir mühakimə ifadə edən cümlədir” tərifini vermişdir [4, səh. 81]. Əhmet Bican Ercilasun və Leyla Karahanın birlikdə hazırladıqları “Türk Dili 3” adlı dərslikdə sadə cümləyə nümunə olaraq “Kitap okumayı severim” verilmişdir. Bu cümlədə bir xəbər vardır. Tərkibində bir xəbər olan belə cümlələrə sadə cümlələr deyilir fikrini irəli sürmüşlər.

Ortaq bir fikrə gəlsək, quruluşu etibarlı ilə tək predikatlı və tək hökm bildirən cümlələrə sadə cümlə deyilir. Bu cümlələrdə yalnız bir hökm var, bu mühakiməni onun yekunu ilə əlaqələndirən yalnız bir predikat var. Bu predikat ya birləşmiş feil, ya da əlavə feili olan isimdir və ya isim kimi istifadə olunur. Bu predikat ya mürəkkəb feil, ya da əlavə feili olan isimdir və ya isim kimi işlənən sözlər qrupundan ibarətdir. Müasir türk ədəbi dilində sadə cümləni xəbərin ifadə vasitəsinə, məqsəd və intonasiyaya, cümlə üzvlərinin iştirakına görə müxtəlif qruplara ayra bilərik. Xəbərin ifadə vasitəsinə görə sadə cümlə ismi və feili cümlə olmaq üzrə iki yerə bölmək olar. Xəbəri feil ilə ifadə olunan sadə cümlələrə feili cümlə deyilir. Xəbəri isim və ad qrupu sözlərlə ifadə olunan cümlələrə isə ismi cümlə deyilir. Mənasına görə təsdiq və inkar olaraq sadə cümlə iki qrupa bölünür. Təsdiq cümlələri işin tamamlandığını bildirir. Bu növ cümlələrdə inkarlıq bildirən söz və şəkilçilərə rast gəlinmir. Bir işin, hadisənin və ya istəyin gerçəkləşmədiyini bildirən cümlələrə isə inkar cümlələri deyilir. İnkar cümlələrdə “hayır, yok, değil” kimi inkar sözlərdən və  $-ma^2$ ,  $-sız^4$ ,  $-maz^2$  inkar şəkilçilərdən istifadə olunur.

Müasir türk ədəbi dilində sadə cümlədə cümlənin quruluşunu təyin edən söz və ya söz birləşmələrinin sayı deyil, onların tək predikatdan ibarət olması əsasdır. Bu baxımdan cümlədə nə qədər söz qrupuna rast gəlinərsə də, əgər cümlədə tək predikat varsa, yəni mühakimə tək predikatla təmin edilirsə, həmin cümlə sadə cümlədir.

*Tatlı dil yılanı deliğindən çıxarır. (Atalar sözü)*

*İki karpuz bir koltuğa sığmaz. (Atalar sözü)*

*Benim sadık yarım kara topraktır. (Aşık Veysel)*

Bu nümunələrdəki cümlələrin hamısı tək bir mühakimə ifadə etdiyi üçün sadə cümlələrdir.

Sadə cümlələrin daxilində bir, iki və daha çox cümlə üzvü ola bilər. Bu zaman elə cümlələr ola bilər ki, cümlə üzvlərinə ayrılmasın. Bu halda sadə cümlələri üzvlənən və üzvlənməyən olaraq iki qrupa bölmək mümkündür. Üzvlənməyən qrupa söz-cümlələri, üzvlənən qrupa isə baş üzvlərin iştirakına, baş üzvlərlə yanaşı ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməsinə, baş üzvlərin və ikinci dərəcəli üzvlərin buraxılıb-buraxılmama görə yarım qruplara ayırmaq olar [10, səh. 311].

Məlumdur ki, türk dillərində sadə cümlələr iki böyük qrupa bölünür: taktərkibli cümlələr və cüttərkibli cümlələr. Sadə cümlələrin bu bölgüsü cümlənin baş üzvləri olan mübtədə və xəbərin iştirakına görə aparılır. Başqa sözlə, əgər cümlə mübtədə və xəbərin iştirakı ilə qurulubsa, bu cümlələr cüttərkibli hesab edilir. Baş üzvlərdən yalnız birinin iştirakı ilə qurulan

<sup>72</sup> BDU-nun Türk filologiyası kafedrasının II kurs magistrantı nabat.kazimova.97@mail.ru

cümlələrə isə təktərkibli cümlələr deyilir [10, səh. 313]. Bu növ cümlələrə əsasən bədii ədəbiyyatlarda rast gəlinir. Bəzən də danışıq zamanı təkrara yol verməmək və nitqi tezləşdirmək üçün istifadə olunur.

Baş üzvlərlə yanaşı ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməsinə görə sadə cümlələr iki yerə bölünür: geniş və müxtəsər cümlələr. Baş üzvlərlə birlikdə ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakı ilə yaranan cümlələrə geniş cümlələr deyilir. Müxtəsər cümlələr isə yalnız mübtədə və xəbərin iştirakı ilə yaranır. Başqa sözlə desək, müxtəsər cümlələrdə ikinci dərəcəli üzvlərin hec biri yer almır [11, səh. 235]. Məsələn:

*Ben geldim, Hava soyuktu, Rüzgar esiyor.*

Bu misallarda olan cümlələr müxtəsər cümlələrdir. Aşağıdakı misallardakı cümlələr isə geniş cümlələrdir: *Ben evə erken geldim, Hava bahar olmasına rağmen çok soğuktu, Rüzgar ağaçları yerinden koparırcasına esiyordu.*

Bütöv və yarımçıq cümlə anlayışına gəlinə, burada cümlə içərisində baş üzvlərin, yaxud ikinci dərəcəli üzvlərin buraxılması əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, yalnız baş üzvlərin iştirakı ilə yaranan cümlələr müxtəsər cümlələr, həm baş üzvlərin və həm də ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakı ilə yaranan cümlələr bütöv cümlələr hesab olunur. Əgər cümlədə bir və ya bir neçə cümlə üzvü işlədilmirsə, söhbət yarımçıq cümlədən gedir.

Müasir türk ədəbi dilində sadə cümlələrdə baş üzvlərdən yalnız birinin iştirakı ilə qurulan cümlələrə təktərkibli cümlələr deyilir. Bu cümlələrdə istifadə olunmayan digər baş üzvə ehtiyac duyulmur. Daha çoxu xəbər əsasında, az bir hissəsi isə mübtədə əsasında qurulur. Bu formada yaranan təktərkibli cümlələrə aşağıdakılar aiddir: 1. Mübtədasız təktərkibli cümlələr; 2. Xəbərsiz təktərkibli cümlələr.

Mübtədasız təktərkibli cümlələrdə yalnız cümlənin baş üzvü olan xəbər və ikinci dərəcəli üzvlər yer alır. Buraya qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr, ümumi şəxslı cümlələr və şəxssiz cümlələr daxildir ki, aşağıda hər biri haqqında qısa məlumat verməklə kifayətlənirik:

### ***Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr***

Mübtədası olmayan təktərkibli sadə cümlələrə qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr deyilir. İş və hərəkətin icrası qeyri-müəyyən şəxs tərəfindən həyata keçirilir. Burada iş və hərəkətin icraçısı konkret olaraq bilinməsə də təsəvvürü mümkündür. Xəbərlər əsasən III şəxsin cəmində olan feillərə işlənir.

*Birer ikişer gelmeye başladılar. (Çağlayanlar, 1000 Temel eser, 1970)*

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin aşağıdakı hal və formaları vardır:

1. Cümlədə danışan və dinləyən şəxslərə məlumdur, lakin haqqında danışılan əşya danışıqna şəxsə məlum, dinləyən şəxsə isə qeyri-məlumdur.

2. Haqqında danışılan iş məlumdur, lakin işin kim tərəfindən icra olunduğu isə qeyri-məlumdur.

3. İşi həyata keçirən danışıqna və dinləyəne məlum olmadıqda bu cümlə də qeyri-müəyyən şəxslı cümlədir.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə bəhs olunan iş və hadisə bir neçə qeyri-müəyyən şəxsə aid ola bilər. Bu səbəbdən də qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr ümumi şəxslı və şəxssiz cümlələrdən tamamilən fərqlənir. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə həyata keçirilən işlər həm real, həm də qeyri-real olaraq özünü göstərə bilər. Bu da verilən işin həqiqətən görülmüş və ya görülməməsindən asılı olaraq dəyişə bilər. Müasir türk ədəbi dilində qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə, əsasən, *sanki, galiba, sanırım, öyle* kimi sözlərdən istifadə olunur. Bu səbəbdən də işin icraçısı qeyri-real olaraq qalır. İşin əsl icraçısı bilinmir.

### ***Ümumi şəxslı cümlələr***

Ümumi şəxslı cümlələrdə konkret olaraq bir şəxs yoxdur. Bu növ cümlələrdə mübtədə olmur. Mübtədanın olmaması onu yarımçıq cümlə etmir, lakin xəbər və ya ikinci dərəcəli üzvlərdən hər hansısa biri olmazsa bu zaman yarımçıq olur. Ümumi şəxslı cümlələr hamı tərəfindən eyni qəbul edilmiş hökmlərdir. Buraya əsasən atalar sözləri, məsləhət və nəsihətlər, hikmətli kəlamlar olan cümlələr aid edilir.

*Su akar volunu bulur. (Atalar sözü)*

***Mutluluk evine aiden vol. ızdırıp bahçesinden geçer. (Atalar sözü)***

***Her evin soğan soyması ayrı olur. (Atalar sözü)***

İşin icraçısı bir şəxs yox, bütün şəxslərdir. Mübtədanı ümumi şəkildə təsəvvür etmək mümkündür. Ümumilik bildirən "hamı, hər kes, adamlar, insanlar" kimi sözlərdən daha çox istifadə olunur. Xəbərləri II şəxsin təkində və III şəxsin cəmində olur və yalnız feili xəbərli olurlar.

### ***Şəxssiz cümlələr***

Mübtədası olmayan və təsəvvür belə edilə bilməyən cümlələrə şəxssiz cümlələr deyilir. Şəxssiz cümlə dedikdə bəzən yanlış fikir olaraq cümlədə heç bir şəxsin olmadığı fikri yaranır. Bu cümlələrdə mübtədə şəxslə deyil hər hansısa bir əşya ilə də ifadə oluna bilər.

*Havalar çok sıcağı. (Memduh Şevket Esendal, Otlakçı, 1997)*

Bu cümlədə şəxsi axtarmaq düzgün deyildir, çünki mübtədə şəxslə ifadə olunmamışdır.

Şəxssiz cümlələr də digər sadə cümlə növləri kimi xəbəri ismi və feili olur. İsmi xəbəri isim və ad qrupu sözlərlə ifadə olunarkən, feili xəbəri isə şəxssiz feillə və ya fozoloji birləşmələrlə ifadə olunur. Şəxssiz cümlələr müxtəlif mənə xüsusiyyətləri daşıyır. Bunları zaman, hal və vəziyyət, məsafə və zaman olaraq qruplaşdırma bilərik.

Zaman bildirən şəxssiz cümləyə nümunə olaraq aşağıdakı cümləni göstərə bilərik:

*Bu yolculuk geçen büyük savaşlar bitiminden biraz sonra yapılmışdı. (Memduh Şevket Esendal, Otlakçı, 1997)*

Hal və vəziyyət bildirən şəxssiz cümləyə nümunə olaraq aşağıdakı cümləni göstərə bilərik.

*Fenerin uzanan güür işığında iki çıplak ayak gözüktü. (Sait Faik Abasıyanık, Semaver, 1997)*

Məsafə və zaman bildirən şəxssiz cümləyə nümunə olaraq isə aşağıdakı cümləni göstərə bilərik.

*Bir anda kapı açıldı. (Ayşe Kulin, Füreya, 2001)*

### **Adlıq cümlələr**

Mübtədasi söz və ya söz birləşməsi ilə ifadə olunan, əşya yaxud da hadisələrin varlığını bildirən cümlələrə adlıq cümlələr deyilir. Baş üzvlərdən yalnız mübtədadan ibarət olur, adlıq cümlələrdə xəbər olmur.

Adlıq cümlələr cümlə kimi formalaşmasa da, cümləyə xas olan intonasiyaya malik olur. Adından da göründüyü kimi mübtədə rolunda yer alan sözlər ismin ancaq adlıq halda verilir. Adlıq halda olan bu sözlər şəxs adları, yer adları, hər hansısa bir əşya adı və prosesin adı ola bilər.

*Kurşun deliği. (Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Bir şehit mezarı, 1994)*

Adlıq cümlələr söz tərkibinə görə müxtəsər adlıq cümlələr və geniş adlıq cümlələr olaraq iki yerə bölünür. Müxtəsər adlıq cümlələr yalnız bir mübtədadan qurulur. Məsələn: *İstanbul*. Geniş adlıq cümlələr isə ikinci dərəcəli üzvlərin köməyi ilə qurulur. Məsələn: *Ferah bir mayıs gecəsi*.

Daha çox nəqli cümlə şəklində rast gəlinə də, adlıq cümlə sual və nida formalarında da işlənməkdədir. Məsələn: *Nasıl? Özgür bir kadın!*

Fikri və hadisəni daha yığcam çatdırmaqda yazıçıya kömək etdiyi üçün bu kimi cümlələrə əsasən bədii və publisistik əsərlərdə rast gəlmək mümkündür.

**Nəticə.** Aparılan tədqiqata əsasən belə bir nəticə gəlinir ki, Azərbaycan dilinə baxdıqda müasir türk ədəbi dilində sadə cümlə konsepsiyası dərin şəkildə qruplaşdırılmamış və öyrənilməmişdir. Sadəcə bəzi yerli və xarici dilçilər tərəfindən model olaraq işlənmişdir.

Sadə cümlə mövzusu Azərbaycan dili ilə oxşarlıq təşkil edir və müasir türk ədəbi dilində də sadə cümlə təktərkibli və cüttərkibli olaraq 2 qrup üzrə ələ alınaraq öyrənilir. Dilimizdə olduğu kimi türk dilində də təktərkibli cümlələr daha çox öz rəngarəngliyini qoruyub saxlayır.

### **İstifadə olunmuş ədəbiyyat**

1. Tahsin Banguoğlu. Türkçenin Grameri. Ankara, 2004.
2. Muharem Ergin. Türk Dil Bilgisi. İstanbul, 1986.
3. Leyla Karahan. Türkçede Söz Dizimi. Ankara, 2008.
4. Tahir Nejat Gencan. Dilbilgisi. Ankara, 2004.
5. Haydar Ediskun. Türk Dilbisi. İstanbul, 1985.
6. Rüfət Rüstəmov. Türk dilinin sintaksisi. Bakı: Nurlan, 2009
7. Qəzənfər Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Aspoliqraf LDT" MMC, 2004
8. Ədalət Abbasov. Azərbaycan dilinin sadə cümlə sintaksisi (semantik təhlil). Bakı, 2006.
9. Əsgər Rəsulov, Rüfət Rüstəmov. Türk Dili. Bakı: BDU, 2007
10. F.Y.Veysəlli, Q.Ş.Kazımov, İ.B.Kazımov, A.Y.Məmmədov. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi, Bakı, 2014
11. Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV nəşr. Bakı: Şərq-Qərb, 2007

**Açar sözlər:** türk dili, cümlə, sadə cümlə, dilçilik, predikat, təktərkibli, cüttərkibli

**Key words:** Turkish language, sentence, simple sentence, linguistics, predicate, single-component, double-component

**Ключевые слова:** турецкий язык, предложение, простое предложение, языкознание, сказуемое, односоставное, двухсоставное

### **Simple sentence concept in modern Turkish literary language**

#### **Summary**

Sentences with a single predicate and a single sentence are called simple sentences. In these sentences there is only one sentence, there is only one predicate that connects this sentence with its conclusion. Simple sentences can contain one, two or more clauses. At this time, there may be sentences that are not divided into sentence members. In this case, it is possible to divide simple sentences into two groups, as members and non-members. The non-member group can be divided into half-groups based on the presence of main members, the participation of secondary members along with the main members, and the omission of main members and secondary members. It is known that simple sentences in Turkic languages are divided into two large groups: simple sentences and double sentences. This division of simple sentences is done according to the participation of the main members of the sentence, mübta and news. In other words, if the sentence is formed with the participation of the subject and the news, these sentences are considered two-component. Sentences made with the participation of only one of the main members are called single-component sentences. Simple sentences are divided into two types: broad and concise sentences, depending on whether secondary members are present in addition to the main members. Sentences formed with the participation of secondary members along with main members are called extended sentences. Abbreviated sentences are created only with the presence of the subject and the subject.

### **Понятие простого предложения в современном турецком литературном языке**

#### **Резюме**

Предложения с одним сказуемым и одним предложением называются простыми предложениями. В этих предложениях есть только одно предложение, есть только одно сказуемое, связывающее это предложение с его заключением. Простые предложения могут состоять из одной, двух и более частей. В это время могут быть предложения, не разделенные на члены предложения. В этом случае можно разделить простые предложения на две

группы, как члены и не члены. Группа нечленов может быть разделена на полугруппы в зависимости от наличия основных членов, участия второстепенных членов наряду с основными членами и отсутствия основных и второстепенных членов. Известно, что простые предложения в тюркских языках делятся на две большие группы: простые предложения и двойные предложения. Такое деление простых предложений производится по участию главных членов предложения, мубты и новости. Другими словами, если предложение образовано при участии подлежащего и известия, то такие предложения считаются двухсоставными. Предложения, составленные с участием только одного из главных членов, называются односоставными предложениями. Простые предложения делятся на два типа: широкие и лаконичные предложения, в зависимости от того, присутствуют ли второстепенные члены помимо главных членов. Предложения, образованные с участием второстепенных членов наряду с главными членами, называются расширенными предложениями. Сокращенные предложения создаются только при наличии подлежащего и подлежащего.

**Rəyici:** professor Əsgər Rəsulov